

Archaeological Analysis of Shaved Stones in Harsin Region Cemeteries, Kermanshah Province

Mohammad Eghbal Chehri¹ & Safora Sabzianpoor²
(149-173)

Abstract

According to archeological studies, there are a number of cemeteries in the county of Harsin, which on their surface there are bas reliefs and carved stones from the historical period that indicate the importance of some cemeteries in the region in terms of stone carvings. The frequency of access to the limestone of the mountains in the area, such as the hillside of Bisotun Mountain, it has led us to encounter bas relief stone and carved stones in the Sassanian period, which it can be found in stone buildings, bridges and even the grave stones of some cemeteries in the area can be seen. Therefore, there are shaved stones with carved signs on some of the grave stones of the cemeteries, that by studying them carefully, can be clarified some archeological issues and problems about the shaved stone and stone motifs. There are shaved stone on the surface of Chehr, Qeysavand, Azizabad and Shams Abad cemeteries in the west of Harsin county and Imamzadeh Mehdi in Harsin that have not been studied. In this article, using the library-field research method, the following questions were asked: 1- What are the cut stone obtained from the cemeteries of Harsin region? 2- What can the stone finds of these cemeteries have to do with Sassanid cut stones in places such as the foothills of Bisotun Mountain or other Sassanid structures in the region? Archeological studies have shown that on some of these cemeteries, special gravestones such as shaved stones in various forms with the signature of carvings, trunks of stone columns along with roof eaves belonging to the Sassanid period and stone columns is obtained. These limestone finds have a cutting style and raw material similar to the Sassanid structures of the region. Therefore, their conversion to the grave stone was a secondary use of the later Islamic period.

Keywords: Harsin cemeteries, shaved stones, relief stone, grave stone, columns

doi
10.22059/jarcs.2020.293332.142811
Online ISSN: 2251-9297 Print ISSN: 2676-4288-
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1 . Corresponding Author Email: eghbal1262@yahoo.com

Assistant professor of History & Archeology Department, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

2 . M.A. Archeology Student, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

1. Introduction

Harsin County is located in 44 km of eastern Kermanshah (Figure 1). Archaeological studies in this area have been carried out by these researchers: Husing (1921), Godard in 1931, Stein (1940), Schmidt (1940), Herzfeld (1941), Coon (1951), Young and Smith (1966), Smith (1975), Rahbar (1978, 2001, 2007, 2008, 2009, 2012), Moradi (2001, 2002, 2015), Motarjem & Mohammadifar (2002), Lushey (2006), Kleiss (2006), Khanmoradi (2006, 2011), Chehri (2009, 2017) and Beik Mohammadi (2019). In these archeological studies, so far there is no information about the cut gravestones of the region's cemeteries.

Archaeological findings show that in the county of Harsin, there are a number of cut stones in the historical cemeteries. Due to the abundance of limestone in the area and mountains such as Mount Bisotun, a considerable number of carved and decorated stones can be seen on cemeteries. Similar examples of these cut stone blocks can be seen in stone buildings such as Khosrow Palace in Bisotun and historic bridges in the area. Therefore, there are shaved stones with carved signs on some of the grave stones of the cemeteries, that by studying them carefully, can be clarified some archeological issues and problems about the shaved stone and stone motifs. There are shaved stone on the surface of Chehr, Qeysavand, Azizabad and Shams Abad cemeteries in the west of Harsin County and Imamzadeh Mehdi in Harsin that have not been studied (Figures 2-4). In this article, using the library-field research method, the following questions were asked: 1- What are the cut stone obtained from the cemeteries of Harsin region? 2- What can the stone finds of these cemeteries have to do with Sassanid cut stones in places such as the foothills of Bisotun Mountain or other Sassanid structures in the region? Archaeological studies have shown that rock reliefs, rock tombs and stone structures such as palaces, Bridges and cut stones existed in the ancient sites of Bisotun and Harsin. Therefore, the study area has been very important in terms of working on stone and stone carvings in different periods, due to the rocky limestone mountains. In evaluating the questions and hypotheses, it should be said that the carved stones of the Sassanid period can be seen on some cemeteries in the region, such as Chehr, Qeysavand, Takht Shirin, Azizabad and Shamsabad and Imamzadeh Mehdi Harsin cemeteries. Archaeological studies have shown that on some of these cemeteries, special gravestones such as shaved stones in various forms with the signature of carvings, trunks of stone columns along with roof eaves belonging to the Sassanid period and stone columns is obtained (Figure 5). The stone columns probably belong to the Sassanid period and have been found on the cemeteries of Qeysavand, Azizabad and Shamsabad (Figures 6 and 7). In Azizabad and Shamsabad cemeteries, the columns belong to the building, similar examples of which can be seen in the columns of the Sassanid site of Rahimabad/Rimabad, Bishapour and Kermanshah area in the Taq Bostan Museum (Figure 8 and 9). However, the shape of the columns of Qeysavand Cemetery is different from the others, and due to the narrower part of its top, it is similar to the image columns on the back of Sassanid coins. Also, the length of this complete and unbroken firepot column is 1.5 meters, In terms of dimensions, it is comparable to the fire pot column of the images on the back of Sassanid coins. Therefore, the second hypothesis that these cut stones at the level of Harsin cemeteries, in principle, had a function other than gravestones can be proven. In Qeysavand Cemetery, there are also gravestones from the Qajar period that have very interesting motifs of riders spearmen, handcuffed people, human figures and antelopes. In these gravestones, the horsemen are holding spears and the horse has raised its front legs off

the ground (Figures 11-13). This is an artistic style influenced by the Sassanid period, similar examples of which have been found in abundance in rock reliefs of the Sassanid period. The carved stones of the Sassanid period have been obtained from Chehr and Takht-e Shirin cemeteries (Figures 14 and 15). In Chehr Cemetery, The carved stones are rectangular, square, trapezoidal and even u-channel. Some of these stones have marks of stonecutter and therefore show that they belong to a building from the historical period, probably Sassanid. Marks of stone cutter on the carved stones of Chehr Cemetery were not similar to any of the Sassanid buildings in the area, such as the Sassanid Bisotun Palace, the Bisotun Bridge, and the Kangavar Anahita Temple and it has a rougher and more rudimentary style (Figures 17 and 19). Considering that the carved stones in Sassanid sites, the foothills of Bisotun Mountain belong to the late Sassanid (Khosrow Parviz), Therefore, carved stones of Chehr cemetery that have the stone cutter mark, They probably have an older history than the late Sassanid period. These limestone finds have a cutting style and raw material similar to the Sassanid structures of the region. Therefore, their conversion to the grave stone was a secondary use of the later Islamic period (Figure 20). In the late Sassanid and early Islamic periods, the stone mines of all buildings and bridges in the region were made of dark limestone on the slopes of Mount Bisotun, While the carved stones of Chehr and Azizabad cemeteries are completely lighter than colored lime stones (Figure 21). The dissimilarity of the rocks means that stone mines of the two sites are not the same. Due to the fact that in the vicinity of Chehr village, there are still stone mines in Hachah mountain, the limestones of which are quite light in color, Perhaps the stones mines of this site are from the same mountains around the village of Chehr.

تحلیل باستان‌شناختی سنگ‌های تراش‌خورده در قبرستان‌های منطقه هرسین، استان کرمانشاه

محمد اقبال چهری^۱

استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

صفورا سبزیان پور

دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

چکیده

بر اساس مطالعات باستان‌شناسی، در شهرستان هرسین تعدادی قبرستان وجود دارند که بر سطح آن نقوش سنگی و سنگ‌های تراش‌خورده از دوره تاریخی موجود است که اهمیت برخی قبرستان‌های منطقه را از نظر حجاری سنگی نشان می‌دهد. سهولت دسترسی به سنگ‌های آهکی کوه‌های منطقه در جاهایی چون دامنه کوه بیستون، باعث گردیده تا در دوره ساسانی با سنگ‌های تراش‌خورده متعددی مواجه شویم که وفور این سنگ‌ها را در بناهای قدیمی، پل‌ها و حتی سنگ قبور برخی قبرستان‌های منطقه می‌توان ملاحظه نمود. لذا بر روی برخی از سنگ قبور این قبرستان‌ها، سنگ‌هایی تراش‌خورده با علائم حجار وجود دارند که با مطالعه دقیق آن‌ها، می‌توان برخی از مسائل باستان‌شناسی در مورد سنگ تراشی و نقوش برجسته سنگی را روشن ساخت. قبرستان‌های چهر و قیسوند در غرب هرسین به همراه قبرستان‌های امام‌زاده مهدی، عزیزآباد و شمس‌آباد از جمله محوطه‌های منطقه است که بر سطح آن، سنگ‌هایی تراش‌خورده وجود دارند که تاکنون مطالعه باستان‌شناسی خاصی در مورد آن‌ها انجام نگرفته است. در این مقاله با روش پژوهش کتابخانه‌ای- میدانی، پرسش‌هایی به شرح زیر مطرح گردید: ۱- سنگ‌های تراش‌دار به‌دست آمده بر سطح قبرستان‌های منطقه هرسین، شامل چه مواردی می‌شود؟ ۲- یافته‌های سنگی این قبرستان‌ها چه ارتباطی می‌تواند با سنگ‌های تراش‌دار ساسانی در جاهایی مانند دامنه کوه بیستون یا دیگر سازه‌های ساسانی منطقه داشته باشد؟ با مطالعات باستان‌شناختی نگارندگان مشخص شده است، بر سطح برخی از این قبرستان‌ها، سنگ قبور ویژه ای چون سنگ‌های تراش‌خورده به اشکال متنوع با امضاء حجار، تنه ستون‌های سنگی به همراه آب‌پر متعلق به بنا و ستون سنگی آتشدان از دوره ساسانی به دست آمده است. این یافته‌های سنگ آهکی دارای سبک تراش و ماده خام مشابه با سازه‌های ساسانی منطقه است. بنابراین تبدیل آن‌ها به سنگ قبور به عنوان یک کاربری ثانویه بوده است که در دوره اسلامی متأخر صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: قبرستان‌های هرسین، سنگ‌های تراش‌خورده، نقوش سنگی، سنگ قبور، ستون.

۱. مقدمه

مدارک باستان‌شناختی به‌دست آمده در شهرستان هرسین به عنوان یکی از مناطق تاریخی- فرهنگی استان کرمانشاه، بیانگر وجود محوطه‌های باستانی متعددی در دوره‌های مختلف پیش از تاریخ و تاریخی تا دوره اسلامی بوده است. برخی از این محوطه‌های شاخص منطقه شامل گوردخمه سکاوند (Herzfeld, 1941: 205. Fig.316. وندنبرگ، ۱۳۴۸: ۱۰۵-۱۰۴)، غار شکارچیان بیستون (Coon, 1951)، غار خر (Young and Smith, 1966: 386-391)، تپه گنج دره (Smith, 1975: 178-180)، و در بیستون نقش برجسته داریوش، نقش سنگی هرکول از دوره سلوکی، نقوش برجسته سنگی مهرداد دوم، گودرز و بلاش از دوره اشکانی، دیواره فرهاد تراش و کاخ ناتمام خسرو از دوره ساسانی و در دوره اسلامی قلعه سرماج (لوشای، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۳، ۱۳۵، ۱۶۷، ۴۰۵-۴۰۴)، کاروانسراهای ایلخانی و صفوی (کلایس و کالمایر، ۱۳۸۵: ۱۳) است. بنابراین در این منطقه، ایجاد گوردخمه‌ها و نقوش برجسته سنگی در دامنه‌های صخره‌ای کوه‌ها و استفاده از سنگ‌های تراش‌خورده برای ساخت بنا در دوره‌های مختلف تاریخی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است که یکی از دلایل آن سهولت دسترسی به سنگ به‌دلیل صخره‌ای بودن کوه‌های منطقه است. نگارندگان در بررسی باستان‌شناختی منطقه متوجه شدند که

استفاده از سنگ و ایجاد نقوش سنگی مختص به این موارد نبوده است، بلکه حتی در سطح برخی از قبرستان‌ها نیز قطعات سنگ‌های تراش‌خورده و نقوش پیکره‌ای سنگی وجود دارد که تاکنون هیچ‌گونه پژوهشی در موردشان صورت نگرفته است و با مطالعه آن‌ها می‌توان به ابعاد جدیدی از هنر سنگ‌تراشی و نقوش برجسته سنگی در دوره‌های گذشته و به‌خصوص دوره ساسانی پی برد. از قبرستان‌های شاخص منطقه که بر سطح آن، آثاری از سنگ‌های تراش‌خورده و نقوش برجسته پیکره‌ای سنگی دارند، قبرستان‌های چهر، قیسوند، عزیزآباد و امامزاده هرسین است که با مطالعه دقیق یافته‌های سطحی آن، می‌توان به جنبه‌هایی از مسائل باستان‌شناسی موجود در منطقه پاسخ داد.

۲. پرسش‌ها و فرضیات

پرسش‌های اصلی این پژوهش بر این اساس بود که: ۱- یافته‌های سنگی به‌دست آمده بر سطح قبرستان‌های منطقه هرسین، شامل چه مواردی می‌شود؟ ۲- یافته‌های سنگی این قبرستان‌ها چه ارتباطی می‌تواند با سنگ‌های تراش‌دار ساسانی در جاهایی مانند دامنه کوه بیستون یا دیگر سازه‌های ساسانی منطقه داشته باشد؟

با مطالعات باستان‌شناختی منطقه، فرضیه‌هایی در جواب این پرسش‌ها بدین گونه مطرح گردید: ۱. بر سطح برخی از این قبرستان‌ها، علاوه بر سنگ قبور معمولی، سنگ قبور ویژه‌ای چون سنگ‌های تراش‌خورده به اشکال متنوع با امضاء حجار، تنه‌ی ستون‌های سنگی به‌همراه آب‌پر متعلق به بنا و همچنین ستون سنگی آتشدان به دست آمده است.

۲. این دسته یافته‌های سنگی از نظر سبک تراش و ماده خام سنگ آهک آن، مشابه با سازه‌های ساسانی منطقه است. در واقع آن‌ها کاربری در ارتباط با بناهای سنگی داشته‌اند که در دوره‌های متأخر اسلامی از آن‌ها به‌عنوان سنگ قبور استفاده شده است.

۳. پیشینه مطالعات باستان‌شناسی منطقه

در منطقه هرسین فعالیت‌های علمی زیادی توسط باستان‌شناسان ایرانی و خارجی صورت گرفته که به شناسایی محوطه‌های زیادی از دوره پارینه‌سنگی تا دوران متأخر اسلامی منجر شده است. نخستین فعالیت‌های باستان‌شناسی منطقه، توسط هوزینگ در اوایل دهه ۱۹۲۰ م صورت گرفت که به معرفی یک‌سری آثار باستانی موجود در منطقه همچون قلعه سرماج پرداخته است (Husing, 1921). سپس بررسی محدوده سراب هرسین و معرفی آثار سنگی آن توسط گدار در سال ۱۹۳۱ م انجام گرفت (گدار، ۱۳۶۴: ۷۱). استین به بررسی و گمانه‌زنی در برخی محوطه‌های دوران مفرغ منطقه در ناحیه بین تلیاب و دماویز اشاره نموده است (Stein, 1940: 355). عکس‌برداری برخی محوطه‌های باستانی شهرستان هرسین در سال ۱۹۳۷ م توسط اشمیت انجام شده است (Schmidt, 1940: pl.100-103). کارلتون کوون در سال ۱۹۵۱ م غار شکارچیان بیستون را حفاری کرد (Coon, 1951). کاوش‌های غار خر (Young and Smith, 1966: 386-391)، تپه گنج دره (Smith, 1975: 178-180) و بررسی سامانمند دره‌های میان‌کوهی منطقه هرسین از سال ۱۹۷۷ میلادی (Mortensen and Smith, 2014: 4) از دیگر فعالیت‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در منطقه است.

مهمترین فعالیت‌های باستان‌شناسی در دامنه کوه بیستون و محدوده اطراف آن در دوره‌های تاریخی و اسلامی، توسط هیأتی آلمانی به سرپرستی ولفرام کلایس، پتر کالمایر و هایننتس لوشای طی سال‌های ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م. انجام پذیرفت که نتیجه‌ی آن حفاری در محوطه کاروانسرای ایلخانی و بنای ناتمام کاخ ساسانی در بیستون و همچنین معرفی یک‌سری آثار باستانی در بیستون و مناطق همجوار با آن بود (لوشای، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۳، ۱۳۵، ۱۶۷، ۴۰۴-۴۰۵. کلایس، ۱۳۸۵: ۱۳ و ۱۱۸. کلایس، ۱۳۸۵: ۱۹۸-۱۸۷). مشروح این نتایج در کتاب بیستون: کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۷-۱۹۶۳ م. به کوشش ولفرام کلایس و پتر کالمایر در سال ۱۹۶۶ م. منتشر گردید که در سال ۱۳۸۵ ه. ش به فارسی ترجمه شده است (کلایس و دیگران، ۱۳۸۵).

سایر مطالعات باستان‌شناسی منطقه شامل کاوش‌های مهدی رهبر در کاخ ناتمام ساسانی بیستون (رهبر، ۱۳۵۶: ۴. ۱۳۵۷. ۱۳۸۰: ۲۷-۳. ۱۳۸۶. ۱۳۸۷: ۲۱۸-۲۱۶. ۱۳۸۸: ۴۴. ۱۳۹۱: ۱۰)، بررسی و حفاری غارهای مرتاریک، مردودر و مرآفتاب (بیگلری؛ ۱۳۷۹: ۶۰-۵۰. Jaubert et al, 2006)، حفاری‌های یوسف مرادی (مرادی، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱) و مژگان خانمرادی (خانمرادی، ۱۳۸۵: ۱۲۶-۱۰۷) در پل بیستون، بررسی و شناسایی شهرستان هرسین توسط عباس مترجم و یعقوب محمدی‌فر (مترجم و محمدی‌فر، ۱۳۸۱)، بازنگری بررسی و شناسایی شهرستان هرسین (چهری، ۱۳۸۸)، مقالاتی در مورد بنای قلعه سرماج (چهری و چهری، ۱۳۹۶: ۱۸۸-۱۷۳. مرادی، ۱۳۹۷: ۱۸۰-۱۶۱) و عوامل تخریب بنای کاروانسرای ایلخانی بیستون (بیک محمدی، ۱۳۹۸: ۱۷۲-۱۵۱) است. در این مطالعات باستان‌شناسی، تاکنون هیچ‌گونه مطلبی در مورد سنگ‌قبر این قبرستان‌ها با وجود نقوش شاخص پیکره‌ای سنگی وجود ندارد و این ضرورت پژوهش حاضر را به وضوح توجیه می‌کند.

۴. موقعیت جغرافیایی منطقه

شهرستان هرسین با ۱۰۰۷ کیلومتر مربع مساحت و با مختصات جغرافیایی ۴۷ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۴۰ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ و ۳۴ درجه و ۰۵ دقیقه تا ۳۴ درجه و ۲۵ دقیقه عرض شمالی از خط استوا در شرق استان کرمانشاه و در ارتفاع ۱۵۸۲ متری از سطح دریا واقع شده است. این شهرستان با مرکزیت شهر هرسین از شمال به صحنه و دینور، از شرق و جنوب به استان لرستان و از طرف غرب با بخش درودفرمان کرمانشاه همسایه است و تا شهر کرمانشاه ۴۴ کیلومتر فاصله دارد. شهرستان هرسین از لحاظ جغرافیایی به دو قسمت مجزای بیستون و هرسین (بخش مرکزی) تقسیم می‌گردد که این دو منطقه دارای شرایط جغرافیایی کاملاً متفاوتی می‌باشند. بیستون متشکل از دشت بزرگ چمچمال و کوه پرآو است و بخش مرکزی منطقه‌ای کاملاً کوهستانی بوده که از کوه‌ها و دره‌های کوچک و بزرگ میان‌کوهی تشکیل شده است. در این شهرستان صرف نظر از نهرها و سراب‌ها و چشمه‌های فراوان دو رودخانه دینورآب و گاماسی‌آو جریان دارند. مهمترین ارتفاعات شامل کوهستان شیرز با ۲۷۰۰ و قله بزرگ پرآو با ۲۸۰۰ متر ارتفاع از سطح دریا می‌باشند. علاوه بر کوه‌های پرآو و شیرز می‌توان از کوه‌های گونبان، گل‌زرد، هچّه، سیاه‌کمر، زرین‌کوه، امام‌زاده و کوه چمن اسماعیل در جنوب و دراز کوه نام برد. دشت چمچمال و دشت هرسین و دره درآو، دشت‌ها و دره‌های بزرگ و مهم شهرستان به حساب می‌آیند. اغلب پوشش گیاهی منطقه را مراتع و مزارع شکل داده‌اند اما جنگل‌های وحشی نیز به میزان مختصر دیده می‌شوند. هوای منطقه معتدل است و حداکثر دما در تابستان تا ۴۰ درجه و حداقل آن در زمستان ۱۵ درجه زیر صفر است (تصویر ۱).

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی شهرستان هرسین (نگارندگان)
Figure 1. Geographical location of Harsin County (authors)

۵. قبرستان چهر

قبرستان چهر در مختصات جغرافیایی $34^{\circ}19'16.2''N$ و $47^{\circ}26'06.2''E$ و ارتفاع ۱۳۲۶ متری از سطح دریا واقع است. از نظر موقعیت جغرافیایی، قبرستان چهر در استان کرمانشاه، شهرستان هرسین، بخش بیستون به فاصله ۲/۵ کیلومتری جنوب گاماسیاب و در ضلع شرقی روستای چهر قرار دارد. روستای چهر در کنار جاده کرمانشاه به هرسین و ۱۵ کیلومتری جنوب بیستون واقع است (تصویر ۲). محدوده قبرستان چهر در حال حاضر با مساحت حدود ۹۸۸۲ متر دارای طول ۱۶۲ متر و عرض ۶۱ متر است که ارتفاع بلندترین نقطه آن به صورت شیبی ملایم، نسبت به سطح زمینهای اطراف حدود ۱ متر است. از لحاظ توپوگرافی، تپه قبرستان به صورت تقریباً مستطیلی شکل با محور طولی شرقی- غربی است (تصویر ۳) که در حاضر ساختمان‌های مسکونی اهالی روستا، قسمت‌های شمالی و غربی آن را احاطه نموده است. چشمه‌ای بسیار پرآب به نام سراب چهر در فاصله ۲۰۰ متری ضلع جنوب‌شرقی آن واقع شده است. ساکنان محلی نام روستا را که چهر (chehr) است با نام چیر (chir) تلفظ می‌کنند که خود برگرفته از یک کلمه پهلوی ساسانی است. بر روی کتیبه‌ها و سکه‌های اوایل ساسانی از دوره اردشیر بابکان نوشته "خداایگان مزداپرست، اردشیر، شاهنشاه ایران که چهر از ایزدان دارد." (*Mazdēsñ bay Ardaxšir šāhān šah ērān kē čīhr az yazdān*) دیده می‌شود و این لقب -چهر از ایزدان- برای شاهان اولیه ساسانی پس از وی نیز تکرار شده است (غلامی، ۱۳۹۳: ۳۲، Alarm and Geyselen, 2003: 93). در کتاب فرهنگ لغت پهلوی، اثر مک‌کنزی برای واژه چهر (čīhr) دو معنا: ۱- شکل، سیما، ظاهر، چهره. ۲- تخمه، خاستگاه، طبیعت، بنیان و ماهیت ذکر شده است (Mackenzie, 1986: 22).

۶. قبرستان قیسوند

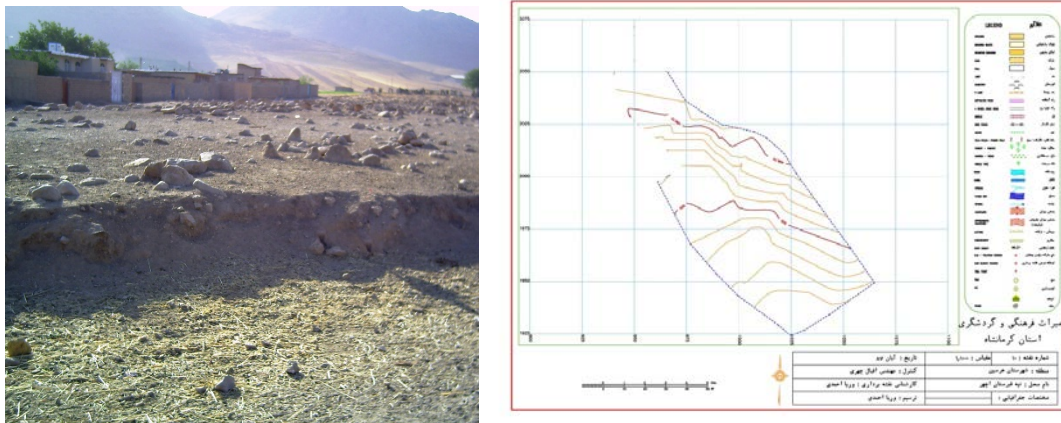
قبرستان قیسوند در مختصات جغرافیایی $34^{\circ}15'47.37''N$ و $47^{\circ}28'24.34''E$ و ارتفاع ۱۴۴۰ متری از سطح دریا واقع است. از نظر موقعیت جغرافیایی، قبرستان قیسوند در استان کرمانشاه، شهرستان هرسین، بخش مرکزی به فاصله ۲۵۰ متری ضلع شرقی روستای قیسوند قرار دارد. روستای قیسوند در ۲ کیلومتری جاده کرمانشاه به هرسین و ۷ کیلومتری غرب شهر هرسین واقع است (تصویر ۴). محدوده قبرستان قیسوند

دارای طولی حدود ۱۵۰ متر و عرض ۱۰۰ متر است که ارتفاع بلندترین نقطه آن، نسبت به سطح زمینهای اطراف ۲ متر است. البته محدوده قبرستان مساحتی بیشتر داشته که در حال حاضر به دلیل توسعه اراضی کشاورزی، قسمتی از اضلاع جنوبی و غربی آن را شخم زده و زیر کشت قرار داده‌اند. از نظر توپوگرافی، محدوده قبرستان به صورت تقریباً بیضوی شکل بر روی تپه‌ای کوچک، با محور طولی شرقی- غربی در کنار تپه طبیعی بزرگ‌تری واقع شده است.

تصویر ۲. کروکی و موقعیت مکانی قبرستان چهر در شرق روستا با عکس هوایی (نگارندگان. Google Earth)

Figure 2. Sketch and location of Chehr cemetery in the east of the village with aerial photo (authors. Google Earth)

تصویر ۳. نقشه توپوگرافی تپه قبرستان چهر با عکس از نمای شرقی آن (نگارندگان)

Figure 3. Topographic map of Chehr cemetery hill with a photo of its eastern view (authors)

تصویر ۴. عکس هوایی قبرستان قیسوند و موقعیت قرارگیری آن در کنار روستای قیسوند (Google Earth) به همراه عکس از نمای جنوبی قبرستان (نگارندگان)

Figure 4. Aerial photo of Qeysavand Cemetery and its location next to Qeysavand village (Google Earth) along with a photo of the southern view of the cemetery (authors)

۷. یافته‌های سطحی

یافته‌های فرهنگی مورد مطالعه بر سطح این قبرستان‌ها شامل ستون‌های سنگی، سنگ‌های تراش خورده با علائم حجار و سنگ‌های قبور تراش خورده با نقوش برجسته پیکره‌ای و قطعات پراکنده سفال است.

۷-۱- ستون‌های سنگی دوره ساسانی

بر روی قبرستان قیسوند یک ستون کامل سنگ آهکی عمودی دیده می‌شود که دارای طول ۱/۵ متر و قطر ۶۰ سانتی‌متر است. این ستون سنگی با شکلی هشت ضلعی مایل به دایره برش داده شده که در قسمت رأس آن، زائده مدور باریک‌تری به قطر ۲۰ سانتی‌متر دیده می‌شود (تصویر ۵). شاید این ستون سنگی را از جایی دیگر به محدوده قبرستان منتقل نموده‌اند تا از آن به عنوان میل سنگ قبر استفاده کنند، هر چند که سبک و سیاقی که در ساخت این ستون سنگی به کار رفته، کاملاً متفاوت با سنگ‌های عمودی سنگ قبور (میل) می‌باشند. زیرا تمامی میل‌های عمودی قبرستان‌ها بدون استثناء دارای سطحی تخت و دو وجهی است (تصویر ۶). با توجه به یکسانی اندازه این ستون با ستون‌های پشت سکه‌های ساسانی و قسمت باریک‌تر رأس آن، احتمالاً این ستون سنگی، همان ستون آتشدان‌های رایج در دوره ساسانی است که در پشت سکه‌های این دوره نیز

به‌وفور دیده می‌شود. لذا با استناد به قسمت رأس ستون و همچنین تصاویر پشت سکه‌های دوره ساسانی، معلوم می‌شود که مجمر یا ظرفی بزرگ روی آن سوار بوده تا همیشه آتش بر روی آن روشن شود. نمونه‌ی ستون‌های سنگی دیگر در منطقه از دو قبرستان شمس‌آباد و عزیزآباد به فاصله ۵ کیلومتری ضلع غربی آن دیده شده است (تصویر ۷). بر روی این دو قبرستان، ستون‌های سنگی مدوری به طول ۱۲۰ سانتیمتر و قطر ۵۰ سانتیمتر قابل مشاهده است. جنس ستون‌های سنگ آهکی در قبرستان عزیز آباد، کرم رنگ و متفاوت از ستون آتشدان قبرستان قیسوند است که نشان از تعلق آنها به دو معدن سنگ متفاوت دارد. از طرفی، ستون‌های قبرستان عزیز آباد دارای یک سبک تراش ظریف‌تر است که تعلق آن‌ها را به بنایی احتمالاً ساسانی نشان می‌دهند.

هاینتس لوشای نیز به محوطه‌های شمس‌آباد و قبرستان عزیز آباد این گونه اشاره می‌کند: "محل کوچک شمس‌آباد در دره گاماسیاب به فاصله ۱۰ تا ۱۲ کیلومتری بیستون دارای دژی خشتی از دوره ساسانی است که خشت‌های آن دارای ابعاد ۲۵-۳۲ در ۳۲-۳۵ در ۱۴-۱۵ سانتیمتر که ظاهراً محافظ گذرگاهی به سوی هرسین بوده است. حدود ۳ کیلومتر قبل از شمس‌آباد به یک گورستان و یک ستون به قطر ۵۳ سانتیمتر و بلندای ۱،۴ متر بیرون زده از سطح زمین برخورد می‌کنیم که این ستون با یافته‌های سنگی ستون و پایه ستون موجود در روستای حاجی‌آباد تعلق و هم‌خوانی دارد (هاینتس لوشای، ۱۳۸۵: ۴۰۵)". حاجی‌آباد/ریم‌آباد در ۱۲ کیلومتری جنوب‌شرقی بیستون و خارج از محدوده شهرستان هرسین قرار دارد که دارای قطعاتی از ستون و پایه ستون‌های ساسانی و همچنین یک سرستون بدون تزیین است که در ابتدا به عنوان یافته‌های پراکنده یک گورستان تلقی می‌شود. اما در بازدیدهای دیگر مشخص شد که تعداد پایه ستون‌ها ۷ عدد است که شامل ۵ پایه ستون یکسان، یک پایه ستون بزرگ‌تر و یک پایه ستون متفاوت از نظر شکلی می‌باشد که در دامنه‌هایی مملو از آوار ساختمانی ساختارهای دوره ساسانی به چشم می‌خورند (تصویر ۸). همچنین هر تسفلد از این محوطه حاجی‌آباد دیدن نموده و عکس دو پایه ستون و سرستون را ارائه داده است. البته راولینسون هم اشاره کرده که در ۱۲ کیلومتری بیستون به سمت غرب ویرانه‌های بقایای یک کاخ ساسانی به چشم می‌خورد که حدود ۳۰۰ قدم طول داشته و در زیر سنگ‌های مکعب مستطیلی ۸ تا ۹ ستون پایه دیده می‌شود (لوشای، ۱۳۸۵: ۴۰۵). نمونه‌های مشابه با این ستون‌های قبرستان عزیز آباد را در برخی بناهای دوره ساسانی نظیر بیشاپور فارس (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۱۵۱) و مجموعه آثار ساسانی منطقه کرمانشاه در موزه تاق بستان می‌توان ملاحظه نمود (تصویر ۹). در مقایسه با این موارد، ستون سنگی موجود در قبرستان قیسوند، دارای قطری بیشتر با بخشی باریک‌تر در بالای آن است و سبک تراش ضخمت‌تری نیز دارد، لذا می‌توان حدس زد که این ستون متعلق به بنا نبوده است، بلکه احتمالاً ستون آتشدانی بوده که ظرفی روی آن سوار بوده است. اهمیت آتشدان در هنر دوره ساسانی به حدی زیاد است که در پشت تمامی سکه‌های ساسانی نقش بسته است و در تمامی آنها نیز ظرف آتشدان دیده می‌شوند (تصویر ۱۰). بنابراین می‌توان حدس زد که ستون‌های سنگی قبرستان‌های مورد بحث از لحاظ کاربری به دو گونه قابل تقسیم هستند: ۱. ستون‌های سنگی که در اصل مربوط به بناهای ساسانی هستند، ۲. محور آتشدان‌های سنگی ساسانی.

تصویر ۵. ستون سنگی قبرستان قیسوند که احتمالاً در اصل محور یک آتشدان بوده است (نگارندگان)

Figure 5. The stone pillar of Qeysavand Cemetery, which was probably originally the axis of a fireplace (Authors)

تصویر ۶. سنگ میل‌های قبرستان بابازید در منطقه هرسین که متفاوت از شکل ستون‌های سنگی است (نگارندگان)

Figure 6. Pillars of Babazeyd Cemetery in Harsin region, which is different from the shape of stone columns (Authors)

تصویر ۷. ستون‌های سنگی بر روی قبرستان عزیزآباد که احتمالاً تعلق به بنا داشته‌اند (نگارندگان)

Figure 7. Stone columns on Azizabad cemetery that probably belonged to the building (Authors)

تصویر ۸. تصاویر ستون و پایه ستون روستای ریم آباد مشابه با ستون‌های روستای عزیز آباد (نگارندگان)

Figure 8. Images of columns and pillars of Rimabad village similar to the columns of Azizabad village (authors)

تصویر ۹. ستون سنگی دوره ساسانی موجود در موزه تاق بستان مشابه با ستون‌های ریم آباد و عزیزآباد (نگارندگان)

Figure 9. Stone pillar of the Sassanian period in Taq-e-Bostan Museum similar to the columns of Rimabad and Azizabad (Authors)

تصویر ۱۰. نقش آتشدان در پشت سکه‌های دوره ساسانی

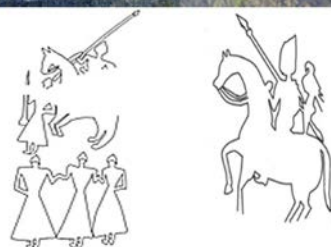
Figure 10. The motif of the fireplace on the reverse of the coins of the Sassanian period
http://coins.calkinsc.com/sasanian_gallery.html

۷-۲- نقوش سنگ قبور قاجاری

در بین سنگ قبور قبرستان قیسوند، برخی سنگ‌های تراش خورده مستطیل شکل با نقوش پیکره‌ای بسیار جالب توجه وجود دارند که متعلق به دوره قاجاری هستند. بر روی یک سنگ قبر مستطیل شکل که تاریخ ۱۲۳۴ هجری قمری دارد، نقش برجسته اسب سواری در قسمت پایین‌تر از نوشته‌ها به چشم می‌خورد. سوار کار با یک دست افسار اسبی را گرفته و با دست دیگر نیزه بلندی به سمت بالا نگه داشته و پاهای جلویی اسب نیز از زمین بلند شده است. سوار کلاهی نوک تیز ساده بر سر دارد و بر روی نیزه وی، پرده‌ای به شکل شاهین با حالتی کاملاً ساکن ایستاده است. بر روی سنگ قبر شکسته شده دیگر از قبرستان قیسوند، نقش مشابهی از سوارکاری به نمایش درآمده است که نیزه بلند خویش را کاملاً به طرف آسمان نگه داشته و در جلوی اسب وی شخصی ایستاده با نیزه‌ای در دست دیده می‌شود. در ردیف پایین‌تر از آن‌ها نیز تصویر سه نفر با لباس‌های بلندی تا زیر ساق پا دیده می‌شود که کلاه‌های مخروطی نوک تیز بر سر دارند و دست‌ها یکدیگر را به نشانه انجام دادن یک کار خاصی (مانند رقص آیینی) گرفته‌اند (تصویر ۱۱). در نقوش برجسته سنگی دوره ساسانی، سوارکار با نیزه بلند به مراتب نشان داده شده است که نمونه‌های آن را می‌توان در نقش برجسته اردشیر اول در فیروزآباد (صحنه پیروزی بر اردوان پنجم اشکانی)، نقش برجسته هرمزد دوم در نقش رستم، نقش برجسته بهرام دوم در نقش رستم، سوارکار نیزه به دست در تاق بزرگ بستان (موسوی حاجی، ۱۳۷۴: ۱۰۲، ۱۱۰، ۱۲۴، ۲۰۲) و همچنین پلاک گچی شاه سوارکار با نیزه‌ای در حال شکار گراز از محوطه چال ترخان عشق آباد (Thompson, 1976: PL.II) به نمایش درآمده است. بلند شدن پاهای جلویی اسب در این نقوش سنگی، یک شیوه کاملاً برگرفته از هنر ساسانی است که در نقوش برجسته سنگی شاپور اول و بهرام دوم در نقش رستم، نقش رجب و بیشاپور (موسوی حاجی، ۱۳۷۴: ۱۶۲-۱۵۶) تکرار شده است. علاوه بر نقوش سنگ قبور مورد بحث، از دوره قاجار در سایر مناطق ایران نیز نمونه‌های مشابه با هنر نقش برجسته دوره ساسانی قابل مشاهده است که می‌توان به نقوش سنگی تنگ واشی در فیروزکوه (حیدری باباکمال و دیگران، ۱۳۹۱: ۷۶)، نقش برجسته قاجاری تاق بزرگ بستان و نقش برجسته فتحعلی شاه قاجار، سوار بر اسب با نیزه‌ای در دست در حال شکار شیر از شهرری اشاره نمود (درودیان، ۱۳۹۴: ۶۵). بنابراین در دوره قاجاری یک تقلید آگاهانه از هنر دوره ساسانی به‌خصوص در مورد نقوش برجسته قابل مشاهده است.

بر روی قطعه سنگ شکسته دیگری در قبرستان قیسوند، تصویر دو نفر در کنار هم به نمایش درآمده است که سرها اندکی به بالا نگه داشته شده و دست‌های آنها را از پشت به هم بسته‌اند. در کنار نفر سمت چپ، یک لیوان کوچک پایه دار به تصویر کشیده شده است. این اشخاص موهای نسبتاً بلندی داشته و لباس‌های بلندی تا روی زانو بر تن دارند. نکته جالب توجه نشستن پرنده‌ای تیز چنگال شبیه به شاهین بر روی صورت یکی از اشخاص است که شاید در حال نوک زدن بر قسمت دهان و بینی یکی از اشخاص است. پرنده به شکل شاهین در نقش سنگی قبلی بر روی نیزه سوارکار نیز نشان داده‌اند. شاید این نقش برجسته سنگی، یک نمایشی احتمالی واقع‌گرا از تنبیه مرگبار دو مجرم دست بسته را نشان دهد که توسط حاکمی محلی به اجرا در آمده است (تصویر ۱۲).

همچنین از قبرستان قیسوند، در بخش کناری سنگ قبری از دوره قاجاری، نمایشی جالب توجه از نقوش انسانی و حیوانی به نمایش در آمده است که هیچ گونه ارتباطی با نوشته‌های روی سنگ قبر ندارد. این نقوش در داخل کادری هندسی، متشکل از لوزی‌های متصل به هم در داخل نوارهایی جفتی به نمایش درآمده که طرح نقوش آن، تقریباً مسبک و شامل کشیدن خطوط کلی بوده است. در سمت راست این نقش برجسته سنگی، دو نفر را با لباس‌های بلند به حالت ایستاده نشان داده‌اند که با شکلی یکسان، یک دست را در کنار کمر گذاشته‌اند و نفر جلویی، دست دیگر خویش را بر روی قبضه شمشیرش گرفته است. در حالی که نفر دیگر اسلحه‌ای نداشته و فقط یک دست خویش را بلند کرده است و در کنار آن‌ها شکل یک حیوان شاخ‌دار شبیه به بز دیده می‌شود. در سمت چپ نیز تصویر دو نفر به نمایش در آمده است که دست هم را گرفته و در حال انجام یک جور مراسم شبیه به رقص هستند. از جلوی آنها، بزی کوهی در حال رد شدن است و با این کار نوعی عمق بخشی به تصویر کشیده شده است (تصویر ۱۳). بر روی سنگی عمودی و شکسته از تپه قبرستان چهر، تصویر سه نفر از روبرو و تقریباً تمام‌رخ دیده می‌شود که کلاه تخت آنها دوگوش پوش بلند و باریک دارد که تا نزدیکی شانه کشیده شده و به لبه کلاه نفر کناری متصل شده است (تصویر ۱۴). از نکات قابل ذکر دیگر یک کتیبه سنگی با خط کوفی بر روی سنگی تراش‌خورده است که به طور واژگون بر روی قبری به حالت عمودی گذاشته‌اند. با توجه به سنگ نوشته کوفی این احتمال نیز قابل طرح است که از محوطه در اوایل دوره اسلامی نیز استفاده شده باشد، زیرا نمونه‌ی سنگ نوشته‌های کوفی در قلعه سرماج به عنوان بنایی برجای مانده از حسنویان در قرن چهارم هجری قمری نیز دیده شده است (تصویر ۱۵). در تپه قبرستان "روستای چهر" با استناد به سنگ قبری با تاریخ ۱۱۲۰ هجری قمری، به نظر می‌رسد از دوره صفوی به بعد از محوطه به عنوان قبرستان استفاده شده است (تصویر ۱۶).

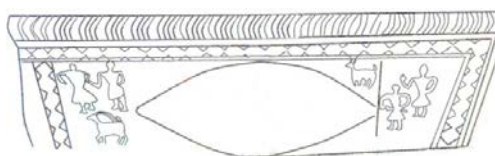
تصویر ۱۱. عکس و طرح سوارکار بر روی سنگ قبور در قبرستان قیسوند (نگارندگان)

Figure 11. Photo and design of a rider on a tombstone in Qeysavand Cemetery (Authors)

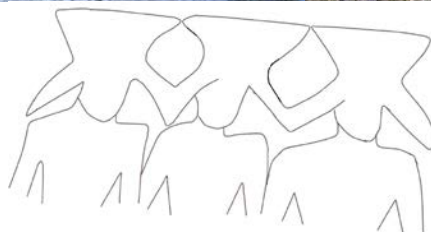
تصویر ۱۲. عکس و طرح دو نفر احتمالاً اسیر با دست‌های بسته شده در قبرستان قیسوند (نگارندگان)

Figure 12. Photo and design of two people probably captured with their hands tied in Qeysavand Cemetery (Authors)

تصویر ۱۳. بخش کناری سنگ قبری از قبرستان قیسوند با نقوش انسانی و حیوانی (نگارندگان)

Picture 13. The side part of the tombstone of Qeysavand cemetery with human and animal motifs (authors)

تصویر ۱۴. تصویر اشخاصی با کلاه‌های بلند بر روی سنگی عمودی در قبرستان چهر (نگارندگان)

Figure 14. Image of persons with long hats on a vertical stone in Chehr Cemetery (authors)

تصویر ۱۵. عکس سمت راست، سنگ قبری عمودی در قبرستان چهر با خط کوفی (نگارندگان)

تصویر ۱۶. عکس سمت چپ، سنگ قبری عمودی در قبرستان چهر با تاریخ ۱۱۲۰ هجری قمری (نگارندگان)

Figure 15. Right photo, vertical tombstone in Chehr cemetery with Kufic script (authors)

Figure 16. Photo on the left, a vertical tombstone in Chehr cemetery dated 1120 AH (authors)

۷-۳- سنگ‌های تراش خورده دوره ساسانی

در بین سنگ قبرستان چهر، سنگ‌های تراش خورده مربع یا مستطیل شکل و در مواردی نیز دوزنقه‌ای دیده می‌شود که به احتمال بسیار زیاد در ارتباط با سازه‌ای سنگی بوده‌اند. تمامی این سنگ‌های تراش خورده از جنس سنگ آهکی کرم رنگ هستند و در مواردی نیز علائم حجار بر روی آنها دیده می‌شوند. وفور این گونه سنگ‌های بزرگ خوش تراش، حکایت از تعلق آنها به بنایی از دوره تاریخی داشته است، اما کمبود داده‌های باستان شناسی به ما این اجازه را نمی‌دهد تا بدانیم که این بنای سنگی بر روی محوطه قبرستان چهر وجود داشته است و یا اینکه سنگ‌های تراش خورده را از جایی دیگر بدان جا منتقل نموده‌اند. این گونه علائم هندسی حک شده در قبرستان چهر را صرفاً می‌توان در سنگ‌های تراش دار ساده دید و در سایر سنگ قبور کتیبه‌دار قاجاری یا سنگ‌های ساده بدون تراش دیده نمی‌شوند و لذا به تعبیر نگارندگان می‌تواند به نوعی بیانگر علائم حجار باشند. برخی از این قطعات سنگ‌های آهکی، به صورت طولی کار گذاشته شده‌اند و بر روی آن‌ها علامت سنگ تراش نقش بسته است. این علائم حجار بر روی سنگ‌های محوطه تا حدودی به شکل مستطیل یا دایره با نقطه‌ای گرد در مرکز و دو تا سه خط آویزان شده از آن است. (تصویر ۱۷). علامت حجار بر روی سنگ‌های تراش خورده در کاخ ناتمام ساسانی بیستون (کلیس، ۱۳۸۵: ۱۵۱. رهبر، ۱۳۵۷)، پل

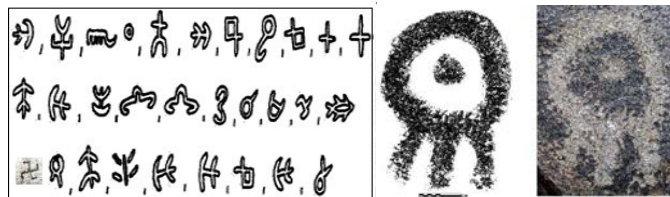
بیستون (خانمرادی، ۱۳۹۰: ۱۲۶)، معبد آناهیتای کنگاور (کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۳۵) و پل چهر قابل مشاهده است (تصویر ۱۸). نکته جالب این است که علائم حجار سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر بسیار ابتدایی و ضمخت هستند و با هیچ کدام از بناهای دوره ساسانی در منطقه شبیه نیست و چه از نظر شکل و چه از نظر اندازه کاملاً متفاوت از آنها است. همچنین علائم حجار در بناهای ساسانی، عمیق‌تر کنده‌کاری شده و از سبکی پیشرفته‌تر و تنوعی بسیار بیشتر برخوردار است. نمونه مشابه با این علائم حجار به کار رفته بر روی سنگ قبور قبرستان چهر را می‌توان در مجموعه B ارگس سفلی (بیک‌محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۸)، سنگ نگاره‌های اوجیمام همدان (رشیدی نژاد و زمانیان، ۱۳۸۸: ۹۶-۸۹) و لاخ‌مزار بیرجند (لباف‌خانیکی و بشاش، ۱۳۷۳: ۴) مشاهده نمود (تصویر ۱۹). علاوه بر اینها، تعدادی سنگ‌های کاملاً تراش‌خورده مستطیلی و یا حتی ذوزنقه‌ای شکل بدون علامت حجار بر سطح این محوطه وجود دارند. در یک مورد نیز بلوکی سنگی تراش‌خورده دیده می‌شود که مرکز آن به شکل ناودانی کاملاً گود شده است و می‌توان ارتباط آن را با عبور آب متصور شد (تصویر ۲۰). با توجه به اینکه در فاصله نزدیکی از روستا هم اکنون نیز معادن سنگ در کوه هَجَه وجود دارند که سنگ‌های آن رنگی کاملاً روشن دارند، شاید معدن سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر از همان کوه‌های اطراف روستا باشد. از طرفی دیگر، سنگ‌های ساسانی تراش‌خورده در منطقه از کاخ ناتمام ساسانی، پل خسرو و پل صفوی بیستون و حتی سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان تخت شیرین و قلعه سرماج (لوشای، ۱۳۸۵: ۴۰۹-۴۰۳) به دست آمده است (تصویر ۲۱). با توجه به این موارد، فرض آوردن سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر از دامنه کوه بیستون و حتی هم‌زمانی با محوطه‌های ساسانی بیستون بعید به نظر می‌رسد، زیرا مطالعات باستان‌شناختی بر روی بناهای مذکور، نشان می‌دهد که برای ساخت تمامی سازه‌های سنگی متعلق به دوره ساسانی و حتی قرون اولیه دوران اسلامی، از معدن سنگ دامنه کوه بیستون به عنوان اصلی‌ترین معدن سنگ منطقه استفاده نموده‌اند. با توجه به اینکه تمامی محوطه‌های ساسانی دامنه کوه بیستون نظیر کاخ ناتمام خسرو به اواخر دوره ساسانی تعلق دارند، لذا به نظر می‌رسد که سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر با علائم حجار، شاید به زمانی قدیمی‌تر در همان دوره ساسانی تعلق داشته است. ذکر این نکته نیز ضروری است که بر سطح تپه قبرستان چهر سفال‌هایی از دوره اشکانی- ساسانی وجود دارد که بیانگر وجود استقرار از این دوره بر روی محوطه است. سفال‌های اشکانی- ساسانی محوطه به صورت سفال‌هایی با پخت کافی و چرخ‌ساز با شاموت کانی هستند که در طیفی از رنگ‌های قهوه‌ای مایل به قرمز و نخودی قرار دارند. سفال‌های موجود در محوطه دارای لبه‌های تقریباً باریک‌گرد از ظروف دهانه باز با خمیره نخودی رنگ و یا لبه‌های نسبتاً تخت قرمز رنگ با شاموت‌شن‌ریزه هستند. علاوه بر لوله‌ای سفالی، دو بدنه سفال با تزیینات طنابی شکل و با نقش‌کننده، مشابه با سفال‌های اشکانی بیستون به دست آمده است (هرینک، ۱۳۷۶: ۶۵). همچنین تعدادی قطعات ساده و غیر شاخص از بدنه ظروف نیز در سطح محوطه وجود داشت که دارای رنگ قرمز کم رنگ با شاموت‌شن و پخت کافی بودند که بر اساس مشاهدات شخصی، مشابه آنها در محوطه کاخ ناتمام ساسانی بیستون نیز دیده شده است. علاوه بر این، بر روی قبرستان امامزاده مهدی هرسین یک سنگ قبر تراش‌خورده دیده می‌شود که شکل ظاهری آن شبیه آب‌پر در بناهای دوره ساسانی است که احتمالاً در اصل متعلق به بنای ساسانی پارک سرآب هرسین می‌باشد (تصویر ۲۲). زیرا در پارک هرسین که

در نزدیکی قبرستان امامزاده است، مجموعه‌ای از سنگ‌های تراش‌دار ساسانی همچون ورودی تاق‌دار، سنگ‌های نمای تراش‌خورده و راه‌پله‌های سنگی به چشم می‌خورد (تصویر ۲۳). نمونه مشابه با این آب‌پر تراش‌خورده در بین سنگ‌های تراش‌خورده معبد آناهیتای کنگاور نیز دیده می‌شود (تصویر ۲۴).

تصویر ۱۷. عکس برخی سنگ‌های تراش‌خورده‌ی قبرستان چهر با علامت سنگ‌تراش بر روی آنها (نگارندگان)

Figure 17. Photo of some carved stones of Chehr cemetery with stonecutter marking on them (authors)

تصویر ۱۸. سمت راست، طرح علائم حجار بر روی پل خسرو از دوره ساسانی (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۵۱)

تصویر ۱۹. سمت چپ، سنگ نگاره مجموعه B ارگس سفلی مشابه با علائم حجار قبرستان چهر (بیک محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۸)

Figure 18. Right, the carving design of stonecutter on the Khosrow Bridge from the Sassanian period (Kleis, 2006: 151)

Figure 19. Left, the carving design of the lower Erges B complex similar to the carvings of stonecutter in the Chehr cemetery (BeykMohammadi et al., 2012: 128)

تصویر ۲۰. عکس برخی سنگ‌های تراش خورده مستطیلی، دوزنقه‌ای و ناودانی شکل در قبرستان چهر (نگارندگان)
 Figure 20. Photo of some rectangular, trapezoidal and gutter cut stones in Chehr cemetery (authors)

تصویر ۲۱. سنگ‌های آهکی تراش خورده و مایل به خاکستری از دوره ساسانی در قبرستان تخت شیرین (ردیف بالا)، کاخ ناتمام ساسانی بیستون (ردیف پایین سمت چپ)، قلعه سرماج (سمت راست ردیف پایین) (نگارندگان)

Figure 21. Cut and grayish limestones from the Sassanian period in Takht-e Shirin Cemetery (top row), unfinished Sassanid palace of Bisotun (bottom left), Sarmaj Castle (bottom right) (Authors)

تصویر ۲۲. سمت چپ: سنگ تراش خورده آب پر از قبرستان امامزاده هرسین (نگارندگان)

Figure 22. Left: cut Stone roof eaves from Imamzadeh Harsin cemetery (authors)

تصویر ۲۳. سمت راست: مجموعه سنگ‌های تراش دار در پارک هرسین مربوط به سازه‌ای از دوره ساسانی (نگارندگان)

Figure 23. Right: A collection of cut stones in Harsin Park related to a structure from the Sassanian period

تصویر ۲۴. سنگ‌های تراش‌خورده آب پر در معبد آناهیتای کنگاور مشابه با قبرستان امامزاده هرسین (نگارندگان)

Figure 24. Carved stones of roof eaves in Anahita Kangavar Temple similar to Imamzadeh Harsin Cemetery (Authors)

۸. نتیجه

مطالعات باستان‌شناسی، نشان داده است که نقوش برجسته سنگی، گوردخمه‌ها و سازه‌هایی سنگی نظیر کاخ‌ها، پل‌ها و سنگ‌های خوش تراش در محوطه‌های باستانی منطقه بیستون و هرسین وجود داشته است. لذا منطقه مورد مطالعه از نظر کار بر روی سنگ و حجاری‌های سنگی در دوره‌های مختلف، به‌خاطر داشتن کوه‌های صخره‌ای سنگ آهکی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار بوده است. در ارزیابی پرسش‌ها و فرضیات مطرح شده می‌بایست گفت که سنگ‌های تراش‌خورده دوره ساسانی را بر روی برخی قبرستان‌های منطقه نظیر قبرستان چهر، قیسوند، تخت شیرین، عزیزآباد و شمس آباد و امامزاده مهدی هرسین می‌توان مشاهده نمود که شامل ستون‌های سنگی، سنگ‌های تراش‌خورده به اشکال مختلف با علایم حجار و سنگ آب پر هستند. نکته قابل ذکر دیگر این است که تمامی قبرستان‌های مورد بحث بر روی یک تپه طبیعی که مختصر ارتفاعی نسبت به زمین‌های اطراف دارند، واقع شده‌اند. ستون‌های سنگی احتمالاً متعلق به دوره ساسانی بر روی قبرستان‌های قیسوند، عزیزآباد و شمس آباد به دست آمده است. در قبرستان‌های عزیزآباد و شمس آباد این ستون‌ها متعلق به بنا هستند که نمونه‌های مشابه آن در ستون‌های محوطه ساسانی رحیم آباد/ ریم آباد، بیشاپور و محدوده کرمانشاه در موزه تاق بستان قابل مشاهده است. در حالی که شکل ستون قبرستان قیسوند متفاوت از آنها است و با توجه به قسمت باریک‌تر رأس آن و مشابهت با ستون‌های پشت سکه‌های ساسانی متعلق به یک ستون سنگی آتشدان است که احتمالاً ظرفی بر روی آن سوار بوده است. همچنین طول این ستون آتشدان کامل و شکسته نشده، ۱/۵ متر است که از لحاظ ابعاد قابل مقایسه با ستون آتشدان پشت سکه‌های دوره ساسانی است. بنابراین فرضیه دوم نیز که این سنگ‌های تراش‌دار در سطح قبرستان‌های هرسین، در اصل کاربری غیر از سنگ قبور داشته‌اند را می‌توان قابل اثبات دانست. در قبرستان قیسوند، سنگ‌های قبوری از دوره قاجاری وجود دارند که دارای نقوش بسیار جالب توجهی از سوارکاران نیزه به دست، اشخاص دست بسته و تصاویر انسانی به همراه بزکوهی است. در این سنگ‌های قبور، اسب سواران نیزه‌ای در دست دارند و اسب پاهای جلویی خویش را از زمین بلند کرده است. این یک شیوه هنری متأثر از دوره ساسانی است که نمونه‌های مشابه با آن به وفور در نقوش برجسته صخره‌ای نظیر نقش برجسته اردشیر اول در فیروزآباد، نقوش برجسته سنگی شاپور اول و بهرام دوم در نقش رستم، نقش رجب و بیشاپور، نقش برجسته هرمزد دوم در نقش رستم، سوارکار نیزه به دست در تاق بزرگ بستان و به خصوص نقش برجسته فتحعلی شاه قاجار سوار بر اسب با نیزه‌ای در حال شکار شیر در شهرری به دست آمده است. سنگ‌های تراش‌خورده دوره ساسانی در قبرستان‌های چهر و تخت شیرین به دست آمده است. در قبرستان چهر،

سنگ‌های تراش‌خورده به اشکال مختلف مستطیل، مربع، دوزنقه‌ای و حتی ناودانی شکل است که برخی از این سنگ‌ها دارای علائم حجار هستند و لذا تعلق آن‌ها را به بنایی از دوره تاریخی احتمالاً ساسانی نشان می‌دهند. علائم حجار بر روی سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر با هیچ کدام از بناهای دوره ساسانی در منطقه نظیر کاخ ساسانی بیستون، پل بیستون و معبد آناهیتای کنگاور مشابه نبود و از سبک ابتدایی و ضمخت‌تری برخوردار است. با توجه به اینکه سنگ‌های تراش‌خورده در محوطه‌های ساسانی دامنه کوه بیستون متعلق به اواخر دوره ساسانی (خسرو پرویز) است، لذا سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر که علامت سنگ تراش دارند، احتمالاً تاریخی قدیمی‌تر از اواخر دوره ساسانی دارند. در اواخر دوره ساسانی و حتی اوایل دوره اسلامی، معدن سنگ تمام بناها و پل‌های منطقه از سنگ‌های آهکی تیره رنگ موجود در دامنه کوه بیستون بوده است، در حالی که سنگ‌های تراش‌خورده قبرستان چهر و عزیزآباد از سنگ‌هایی آهکی با رنگی کاملاً روشن‌تر هستند. شبیه نبودن سنگ‌های قبرستان چهر با سنگ‌های محوطه بیستون، به معنای این است که نمی‌توان معدن سنگ دو محوطه را یکی دانست. با توجه به اینکه در فاصله نزدیکی از روستای چهر، هم اکنون نیز معدن سنگ در کوه هَچَه وجود دارند که سنگ‌های آهکی آن رنگی کاملاً روشن دارند، شاید معدن سنگ‌های این محوطه از همان کوه‌های اطراف روستای چهر باشد.

پی‌نوشت

۱. بر طبق صحبت با افراد کهن‌سال محلی، روستای عزیزآباد از سال ۱۳۴۲ ش مسکونی شده است، ولی قبرستان عزیزآباد از گذشته‌های دور مورد استفاده قرار می‌گرفته است و در واقع قبرستان عزیزآباد، قبرستان روستایی به اسم گرمیانک در نزدیکی روستای عزیزآباد بوده است. متأسفانه هیچ کدام از افراد کهن‌سال محلی، اطلاعی از ستون‌های سنگی مورد بحث و نحوه انتقال آنها به قبرستان عزیزآباد نداشتند.

منابع

- بیگلری، فریدون، (۱۳۷۹)، «گزارش مکان‌های نویافته دیرینه سنگی در بیستون»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال چهاردهم، شماره دوم، شماره پیاپی ۲۸، صفحات ۶۰-۵۰.
- بیک محمدی، خلیل‌الله، جانجام، محسن، بیک محمدی، نسرین، (۱۳۹۱)، «معرفی و تحلیل نقوش سنگ نگاره‌های نویافته ی مجموعه B اِرس سفلی (ملایر همدان)»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی همدان*، شماره ۲، دوره دوم، صفحات ۱۴۰-۱۲۱.
- _____، (۱۳۹۸)، «عوامل تخریب و متروک شدن کاروانسرای ایلخانی بیستون بر اساس یافته‌های باستان‌شناختی»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی همدان*، شماره ۲۱، صفحات ۱۷۲-۱۵۱.
- چهری، محمد اقبال، (۱۳۸۸)، *بازنگری بررسی، شناسایی و مستند سازی آثار باستانی شهرستان هرسین*، آرشیو سازمان میراث فرهنگی کرمانشاه (منتشر نشده).
- چهری، محمد اقبال، چهری، رامین، (۱۳۹۶)، «قلعه سرماج، بنایی سنگی از دوره حسنویه بر روی سازه ای ساسانی»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی همدان*، شماره ۱۳، صفحات ۱۸۸-۱۷۳.
- حیدری باباکمال، یداله، پذیرش، رضا، سرور، پارمیس، حبیبی، حسن، (۱۳۹۱)، «نقش برجسته شکارگاه خسرو دوم (؟) در تاق بستان و الگوپذیری از آن در نقش برجسته تنگ واشی فتحعلی شاه قاجار»، *باغ نظر*، شماره ۲۱، سال نهم، صفحات ۸۲-۶۹.
- خانم‌رادی، مژگان، (۱۳۸۵)، *گزارش سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی پل بیستون*، بایگانی پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).

- خانمرادی، مژگان، (۱۳۹۰)، «شواهدی از فعالیت های پل سازی در دشت بیستون»، *اوپر، مجله پیام باستان شناسی*، سال هشتم، شماره شانزدهم، پاییز و زمستان، صفحات ۱۲۶-۱۰۷.
- درویدیان، سیاوش، (۱۳۹۴)، «پژوهشی درباره نقش برجسته ساسانی شهر ری»، *فصلنامه علمی، فنی و هنری اثر*، شماره ۷۱، سازمان میراث فرهنگی کشور، صفحات ۶۶-۵۳.
- رشیدی نژاد، مسعود، زمانیان، مهدی، (۱۳۸۸)، «بررسی سنگ نگاره های نویافته مزرعه حاج مد و دره مراد بیک همدان»، *اوپر، مجله پیام باستان شناسی*، سال ششم، شماره یازدهم، صفحات ۹۶-۸۹.
- رهبر، مهدی، (۱۳۵۶)، *فصلی جدید در کاوش های باستان شناسی بیستون*، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۵۷)، *علایم حجاران در بیستون*، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۸۰)، *فصل سوم کاوش های باستان شناسی بیستون*، پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۸۶)، *فصل چهارم کاوش های باستان شناسی بیستون*، پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۸۷)، *فصل پنجم کاوش های باستان شناسی بیستون*، پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۸۸)، *فصل ششم کاوش های باستان شناسی بیستون*، پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____، (۱۳۹۱)، *فصل هفتم کاوش ها و پی گردی باستان شناسی بیستون*، آرشیو میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- سرفراز، علی اکبر و فیروزمندی، بهمن، (۱۳۸۱)، *باستان شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنش، اشکانی و ساسانی*، چاپ دوم، انتشارات عفاف، تهران.
- غلامی، مریم، (۱۳۹۳)، «القباب و نمادهای دینی در سکه های ساسانی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما روزبه زرین کوب، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، (منتشر نشده).
- کامبخش فرد، سیف الله، (۱۳۸۶)، *کاوش ها و پژوهش های باستان شناسی و احیاء معماری معبد آناهیتای کنگاور و تاق گرا*، جلد ۱ و ۲، تهران، پژوهشکده باستان شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- کلایس، ولفرام، (۱۳۸۵)، «پیشگفتار»، در کتاب: *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۱۴-۱۲.
- _____، (۱۳۸۵)، «معماری کاروانسرای قدیمی»، در کتاب: *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۲۰۶-۱۸۷.
- کلایس، ولفرام، هاینتس لوشای و پتر کالمایر، (۱۳۸۵)، *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ میلادی*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- گدار، آندره، (۱۳۶۴)، *آثار ایران*، ابوالحسن سرومقدم، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۰)، *هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- لباف خانیکی، رجبعلی، بشاش، رسول، (۱۳۷۳)، *سنگ نگاره لاج مزار بیرجند*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- لوشای، هاینتس، (۱۳۸۵)، «دهکده بیستون قبل از تخریب»، در کتاب *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۴۰۲-۳۹۷.
- _____، (۱۳۸۵)، «محوطه های باستانی همجوار با بیستون»، در کتاب *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۴۰۹-۴۰۳.
- _____، (۱۳۸۵)، «کارگاه سنگ تراشی ساسانی در دامنه کوه بیستون»، در کتاب *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۱۳۶-۱۲۵.
- _____، (۱۳۸۵)، «پیکره سلوکی هرکول»، در کتاب *بیستون؛ کاوش ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۸۵-۸۳.

- _____ (۱۳۸۵)، «صخره فرهاد تراش»، در کتاب بیستون؛ کاوش‌ها و تحقیقات سالهای ۱۹۶۳-۱۹۶۷ م، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، صفحات ۱۷۱-۱۶۷.
- مترجم: عباس و یعقوب محمدی فر، (۱۳۸۱)، بررسی، شناسایی و مستند سازی آثار باستانی شهرستان هرسین، آرشیو سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کرمانشاه (منتشر نشده).
- مرادی، یوسف، (۱۳۸۰)، گزارش اولین فصل پژوهش‌های پل بیستون، کرمانشاه، مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____ (۱۳۸۱) گزارش دومین فصل پژوهش‌های پل بیستون، کرمانشاه، مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).
- _____ (۱۳۹۷)، «سرماج دکان: محل گردهمایی پادشاهان جهان»، مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی همدان، شماره ۱۷، صفحات ۱۸۰-۱۶۱.
- موسوی حاجی، سید رسول، (۱۳۷۴)، «پژوهشی در نقش برجسته‌های ساسانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما غلامعلی حاتم، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- واندنیبرگ، لویی، (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، تهران، دانشگاه تهران.
- هرینک، ارنی، (۱۳۷۶)، سفال ایران در دوران اشکانی، ترجمه حمیده چوبک، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- Alarm, M. Geyselen, R. 2003. *Sylloge Nummorum Sasanidarum, Band 1, Ardashir I Shapur I* Paris-Berlin-Wien, Osterreichschen Akademie der Wissenschaften.
- Biglari, F. 2001. Reports of new Paleolithic sites in Bisotun. *Journal of Archaeology and History*, Volume 2, Issue 28, spring and summer 2000. pp. 50-60 [in Persian].
- BeikMohammadi, Kh. Janjam, M. BeikMohammadi, N. 2013. Introduction and analysis of newly Petrography motif of B set of Sofla Arges (Malayer Hamadan), *Pazhohesh- ha- ye Bastanshenasi Iran*, Bu Ali University of Hamadan, Volume 2, No. 2 [in Persian].
- BeikMohammadi, Kh. 2019. Destruction and Abandonment Factors of Bisotun Ilkhanid in Based On Archaeological Findings, *Pazhohesh- ha- ye Bastanshenasi Iran*, Bu Ali University of Hamadan, Volume 9, Issue 21, No. 21, 151-172 [in Persian].
- Cehri, M. E. 2009. Identification and documentation of ancient sites of Harsin County, Kermanshah Cultural Heritage Archive (unpublished) [in Persian].
- Cehri, M.E. Cehri, R. 2017. Sarmaj Stone Building, a Fortress from the Hasnavian Period on the Structure of Sasanian, *Pazhohesh- ha- ye Bastanshenasi Iran*, Bu Ali University of Hamadan, Volume 7, Issue 13, No. 13, 173-188 [in Persian].
- Coon, C.S. 1951. *Cave Exploration in Iran 1949*. Philadelphia, The University Museum Monographs, Philadelphia, University Of Pennsylvania press.
- Doroudian, S. 2015. Research on the Sassanid relief of Shahr-e Rey, *Scientific, Technical and Artistic Quarterly of ASAR*, Volume 36, No. 71, 53-66 [in Persian].
- Gholami, M. 2014. Religious titles and symbols in Sassanid coins, Master Thesis, Supervisor Roozbeh Zarrinkoob, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities, (unpublished) [In Persian].
- Godard, A. 1985. *The art of Iran*, translated by Abolhassan Sarvmoghadam, Mashhad, Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation [in Persian].
- Ghirshman, R. 1991. *Iranian art during the Parthian and Sassanid eras*, translated by Bahram Farhvashi, second edition, Tehran, scientific and cultural publications [in Persian].
- Haerinck, E. 1997. *Iranian pottery during the Parthian period*, translated by Hamideh Chubak, Tehran: Cultural Heritage [in Persian].
- Herzfeld, E. E. 1941. *Iran in the ancient east*. London, Oxford university press.

- Heydari, Y. Paziresh, R. Sorur, P. Habibi, H. 2012. Khosrow II's Hunting Relief in Taq-e Bustan and its influence on Tang-e Vashi relief of Fathali shah Qajar, *Journal of Baghe-Nazar*, vol.9, No.21/ summer, 69-82[in Persian].
- Husing, S. 1921. "Iran im Mittelalternach den arabischen". Geographen, IV 486f.
- Jaubert J, Biglari F , Bordes J-G, Bruxelles L, Mourre V, Shidrang S, Naderi R, Alipour S. 2006. *New Research on Paleolithic of Iran: Tehran, Preliminary Report of 2004 Iranian- French Joint Mission*. Tehran, Iranian center for Archaeological Research.
- Kambakhshfard, S. 2007. Archaeological excavations and researches and restoration of Architecture of Anahita Kangavar and Taq-e Gara, Volumes 1&2, Tehran, Archaeological Research Institute of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization [in Persian].
- Khanmoradi, M. 2006. Report of the third season of Bisotun bridge archaeological excavations, Bisotun Cultural Heritage and Tourism Database Archive (unpublished) [in Persian].
- Khanmoradi, M. 2011. Evidence of bridge-building activities in the Bisotun plain", *Payam-e-Bastanshenas journal*, Year 8, Issue 16, Autumn and Winter, Abhar, 107-126 [in Persian].
- Kleiss, W. 2006. Introduction, in the book: *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 12-14 [in Persian].
- Kleiss, W. 2006, Architecture of Old Caravansara, in the book: *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 187- 206 [in Persian].
- Kleiss, W. Lushey, H. Kalmeyer, P. 2006. *Bisotun: Excavations and Research 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization[in Persian].
- Labaf Khaniki, R. Bashash, R. 1994. *Petroglyph of Birjand Lakh Mazar*, Tehran, Iran Cultural Heritage Organization [in Persian].
- Lushey, H. 2006. Biston Village before Destruction, in *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 397-402[in Persian].
- Lushey, H. 2006. Ancient sites adjacent to Biston, in the book of *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 403-409[in Persian].
- Lushey, H. 2006. Sassanid masonry workshop on the slopes of Mount Bisotun, in the book of *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 136-135[in Persian].
- Lushey, H. 2006. The Seleucid sculpture of Hercules, in the book of *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 85-83[in Persian].
- Lushey, H. 2006. Farhad Tarash Rock, in the book of *Bisotun; Excavations and researches of 1963-1967*, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, 171-167 [in Persian].
- Mackenzie, D.N. 1986. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London, Oxford university press.
- Mortensen, P. Smith, P.F.L. 2014. A Survey of Prehistoric Sites in the Harsin Region, 1977. *Modares Archaeological Research*, Vols. 5& 6. Nos. 10-11, pp: 1-10.
- Motarjem, A, Mohammadifar, Y. 2002. Survey, identification and documentation of ancient of Harsin, Kermanshah Cultural Heritage and Tourism Organization Archive (unpublished) [in Persian].
- Moradi, Y. 2001. Report of the first season of Bisotun Bridge research, Kermanshah, Bisotun Cultural Heritage and Tourism Documentation Center (unpublished) [in Persian].
- Moradi, Y. 2002. Report of the second season of Bisotun Bridge research, Kermanshah, Bisotun Cultural Heritage and Tourism Documentation Center (unpublished) [in Persian].

- Moradi, Y. 2015. Sarmāj “Dukkān”: A Gathering Place for the World’s Kings, *Pazhohesh-haye Bastanshenasi Iran*, Bu Ali University of Hamadan, Volume 8, Issue 17, No. 17, 161-180 [in Persian].
- Mousavi Haji, S.R. 1994. Research in Sassanid reliefs, Master Thesis, Supervisor Gholam Ali Hatam, Tehran, Tarbiat Modares University [in Persian].
- Rashidinejad, M, Zamanian, M. 2009. Investigation of newly discovered petroglyphs of Haj Mad Farm and Moradbeik Valley of Hamedan, *Payam-e-Bastanshenas journal*, Year 6, Issue 11, Abhar, 89-96 [in Persian].
- Rahbar, M. 1977. A New Chapter in Bisotun Archaeological Excavations, Documentation Center of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of the Country (unpublished) [In Persian].
- Rahbar, M. 1978. Signs of sculptors in Bisotun, Documentation Center of the Cultural Heritage Organization, Tehran (unpublished) [in Persian].
- Rahbar, M. 2001. The third season of the Bisotun Archaeological Excavations, Biston Cultural Heritage and Tourism Database (unpublished) [In Persian].
- Rahbar, M. 2007. The fourth season of the Bisotun Archaeological Excavations, Biston Cultural Heritage and Tourism Database (unpublished) [In Persian].
- Rahbar, M. 2008. The fifth season of the Bisotun Archaeological Excavations, Biston Cultural Heritage and Tourism Database (unpublished) [In Persian].
- Rahbar, M. 2009. The sixth season of the Bisotun Archaeological Excavations, Biston Cultural Heritage and Tourism Database (unpublished) [In Persian].
- Rahbar, M. 2012. The seventh season of the Bisotun Archaeological Excavations and Tracing, Bisotun Cultural Heritage and Tourism Archive (unpublished) [in Persian].
- Sarfaraz, A.A. Firoozmandi, B. 2002. *Archeology and Art of historical Periods of the Median, Achaemenid, Parthian and Sassanid*, Second Edition, Efaf Publications, Tehran [in Persian].
- Schmidt, E. 1940. *Flights over Ancient Cities of Iran*. Chicago, university of Chicago press.
- Smith, P.E. L. 1975. Ganj dareh Tepe, *Iran* VOL.XIII. PP: 178-180.
- Stein, S.O. 1940. *Old routs in western Iran*. New York, Green Wood Press.
- Thompson, D. 1976. *Stucco from Chal Tarkhan Eshqabad near Ray*. Warminister, Arisa Phillips Ltd, pl. X.
- Vandenberg, L. 1969. *Archeology of Ancient Iran*, translated by Issa Behnam, Tehran, University of Tehran [in Persian].
- Young C.T, Smith P.E.L. 1966. Research in the Prehistory of Central Western Iran. *Science* 153, 386-391.
- http://coins.calkinse.com/sasanian_gallery.html.

